

11. Лотман Ю. Семиосфера. – СПб.: Искусство-СПБ, 2000. – 704 с.

12. Павлюк Л. Гротеск, "Метафора низу", бурлескно-іронічні тональності сучасної преси: апологія стилю і аномалії стилю // Укр. журналістика: формування сучасного обличчя. – Л.: Світ, 1993. – 109 с.

13. Сініцина А. Етнопсихологічне обґрунтування М.Костомаровим самоцінності українського народу: Зб. пр. наук.-досл. центру періодики. – Л., 2000. – Вип. 7. – С. 257–259.

УДК 82.09 Гоголь

П.О.Дунай

Повість М.Гоголя "Тарас Бульба" як націотворчий текст (10–20-ті роки ХХ ст.)

У статті досліджується вплив повісті М.Гоголя "Тарас Бульба" на формування національної свідомості українців упродовж 10–20-х років ХХ ст. На прикладі перекладів цього тексту українською мовою встановлено, що перекладачі відтворювали український національний контекст і дух твору письменника.

В статье исследуется влияние повести Н.Гоголя "Тарас Бульба" на формирование национального самосознания в течение 10–20-х годов ХХ в. На примере переводов этого текста на украинский язык выяснено, что переводчики воссоздавали украинский национальный контекст и дух произведения писателя.

In article analyzed influence of the tale by N.Gogol "Taras Bulba" on forming national self consciousness during 10–20 years XX century. Was find out, that translators reconstitute Ukrainian national context and spirit of the tale of writer, example of translations of this text on Ukrainian.

Сьогодні заледве хто стане сперечатися з тезою (попри всі суперечності Миколи Гоголя й суперечності його інтерпретацій), що сама постать письменника в сукупності з його творами є, без сумніву, геніальним, загадковим, неймовірно цікавим та провокуючим до поліфонічного прочитання метатекстом. Зрозуміло, що кожна складова цього метатексту, володіючи всіма характеристиками цілого, має власну неповторну художню енергетику, комунікативну мотивацію та інтерпретаційне буття, які характеризують

ють її впродовж усього історичного плину. В такому сенсі повість М.Гоголя "Тарас Бульба" завдяки дразливому національному контексту одразу, як мінімум, для трьох народів – українців, росіян та поляків, і враховуючи її вельми інтерпретаційно дискусивні авторські редакції 1834 й 1842 років та здатність імпрегнувати інші художні твори світової літератури, постає, можливо, одним із найрезонансніших його текстів. Саме "Тарас Бульба" складає принаймні не найменш значущий аргумент у, як зазначає Ярослав Поліщук, давній "битві за Гоголя", яка, попри вихід останніх за часом інтерпретаційних моделей на загальнолюдські універсалії, все ж не припиняється, "...тільки її основні учасники час від часу перегруповуються та займають нові, зручніші позиції" [1, с. 3]. З такого огляду історія художнього й інтерпретаційного тривання цієї повісті протягом 10–20-х років ХХ ст. має, як на наш погляд, кілька симптоматичних прикмет і закономірностей.

Насамперед нагадаємо, що названий часовий вимір в Україні був позначений дуже потужними націотворчими процесами – зокрема, на помежів'ї та початку століття культурницьким рухом і естетичною програмою традиціоналістів – членів Нової громади, колом газети "Рада" та й усією спрямованістю національного культурного життя, що набувало вже й політичних форм реалізації (ТУП, УДРП та ін.). Пізніше, після поразки національно-визвольних змагань 1917–1920 років, у добу так званого "червоного ренесансу" вже наступне покоління української інтелігенції намагається в межах і поза межами можливого відстояти й зберегти національну ідентичність через культуру й літературу зокрема. Безперечно, що твори М.Гоголя, зокібна його повість "Тарас Бульба", були вагомим, естетично практично бездоганим і, що не менш важливо, легітимним інструментом впливу на збереження й розбудову національної свідомості. Тож не доводиться дивуватися, що він свого часу був дуже ефективно використаний і то, забігаючи наперед, зазначимо – аж настільки дієво, що більшовики вдалися до репресій (у певному сенсі Гоголь таки побував під арештом) – вилучилися III і V томи з п'ятитомного видання 1929–1932 років. Вони так ніколи й не були опубліковані, а їхні сліди загубилися десь за порогом ГПУ й до цього часу залишаються невіднайденими. Щоправда, досліджувана нами повість була вміщена до другого тому, який 1930 року – межового для національного культурного життя, а точніше – загалом національного буття, таки потрапив до рук читачів. І це справді було важливо. Адже попри слов'янофільські акценти другої редак-

ції "Тараса Бульби" (в причини появи яких у цій роботі не вдаватимуся¹) на російській душі, південноросійському краї, російській православній церкві і, особливо, російському православному цареві, які в перекладах зазвичай набували зрозумілого й близького для українців звучання "руський", у повісті насамперед була геніально представлена українська вольниця в її кульмінаційному вияві – історичному феномені Запорізької Січі. При нагоді випадає сказати, що Гоголеві з його козацьким родоводом та залюбленістю в українську народну творчість і українську історію справді гріх би було обійти увагою її славетні сторінки. Тим більше, що генії світової літератури (Байрон, Гюго, Словацький, Пушкін) мали козацьке минуле України за ідеальну героїчну тему своїх романтичних текстів. А, скажімо, блискучий французький письменник і не менш знаменитий містифікатор Проспер Меріме дійшов у своєму захопленні січовими звичаями до того, що ідентифікував себе з вільним українським лицарем – запорожцем і часто свої листи підписував як "козак" [2, с. VII].

Отож завдяки геніальному хистові Гоголя його повість "Тарас Бульба" об'єктивно, як і потужні Шевченкові тексти, не лише відроджувала пам'ять про вільне, славне й героїчне минуле українців, а й, без сумніву, як твір талановитий і знаковий, істотно впливала на розвиток їх національного самоусвідомлення. З цього приводу Павло Михед справедливо зазначає: "Тарас Бульба" – твір, що відіграв визначальну роль у розвитку української національної свідомості. Як епопея козацької доби ...втїпив високі взірці героїзму, звитяги, великої мужності й самопожертви в ім'я свободи козацької та своїх товаришів – оборонців християнської віри" [3, с. 15]. Відтак, окрім того, що "... ранні повісті М.Гоголя стають взірцем української класичної епіки, принаймні щодо трактування минулого... Звернення молодого Гоголя до минувшини своєї батьківщини можна розцінити як спонтанне, відрухове прагнення зафіксувати, ствердити ті форми культурної ідентичності, які в його час українці втрачали під натиском імперської уніфікації" [4, с. 35]. При тому, як справедливо стверджує уже згадуваний Я.Поліщук, у, так би мовити, українському тексті письменника, до якого належить і повість "Тарас Бульба", має місце не раціональна наукова модель національного минулого, а своєрідна "пам'ять серця" [5, с. 35], той визначений Памфілом Юркевичем кордоцентризм [6, с. 92], який значною мірою вирізняє ментальну сутність українців. У такому сенсі не дивує як завжди парадоксальна сентенція Юрія Шереха, коли він,

¹ Див.: Сірський В. "Тарас Бульба" та ідеологічні курйози Миколи Гоголя // Дзвін. – 1991. – №5. – С. 141–145.

виводячи генеалогію "Старшого боярина" Тодося Осьмачки з автора "Тараса Бульби", запевняє, що "...джерело нашої національної прози – Гоголь, дарма, що писав він чужою мовою" [7, с. 177].

Однак повернемося до початку минулого століття, яке, зокрема, виявило величезний інтерес до повісті. Так, протягом приблизно першого двадцятиліття ХХ ст. в Україні цей текст Гоголя зазнав аж п'яти різних перекладів і одинадцяти окремих видань. Серед його перекладачів були знані літератори й діячі національної культури – М.Уманець (відомий українофіл, член Одеської громади), В.Щурат (добре знааний письменник із Галичини), М.Садовський (блискучий актор, театральний діяч і літератор), В.Супранівський та Ст.Віль. Своєрідністю їх перекладів було те, що практично кожен із перекладачів у свій спосіб інтерпретував ті дражливі для української національної свідомості проросійські акценти, які з'явилися в тексті повісті внаслідок другої її редакції автором у 1842 році. Для демонстрації різниці між оригіналом та окремими перекладами наведемо кілька прикладів варіантів особливо виразного в цьому плані фіналу твору. В оригіналі другої редакції М.Гоголя він звучить так: "Постойте же, придет время, будет время, узнаете вы, что такое православная русская вера! Уже теперь чувт дальние и близкие народы: подыметса из Русской земли свой царь, и не будет в мире силы, которая не покорилась ему... Да разве найдутся на свете такие огни, муки и такая сила, которая бы пересилила русскую силу!" [8, с. 307]. Натомість у перекладі "Тараса Бульби", скажімо, В.Супранівським читаємо: "Чекайте лишень, буде такий час, прийде така година, і пізнасте ви, що таке українська народня сила! Вже й тепер знають близькі народи: встає до українського життя український народ і нема в світі сили, щоб могла спинити його змагання до волі" [9, с. 198]. Що й казати, таке націоцентричне тлумачення Гоголевого тексту з безсумнівними алюзіями національно-визвольних змагань, якщо врахувати час і місце його видання (1924 рік, Галичина, де осіло чимало їх учасників), заледве потребує особливих коментарів. У перекладі ж М.Садовського, який Євген Маланюк розцінював як реставрацію справжнього "Тараса Бульби" і який, на його думку, давав уявлення про спосіб дійсного мислення Гоголя-письменника [10, с. 195], ця ж частина тексту інтерпретується в такий спосіб: "Підождіть, прийде час – зазнаєте ви, що єсть православна наша віра! А вже вогонь піднявся вгору і лизав його ноги, обіймаючи потрохи дерево. Та хіба найдуться в світі такі огні й муки, така сила, що перемогла козацьку силу?..." [11, с. 173]. Як бачимо, в перекладах і М.Супранівського, і М.Садовського й приблизно не йдеться про "православную русскую веру", "Русскую землю и русского царя" чи

"русскую силу". Натомість виразно постає український народ та сила його непереможного козацтва. Звичайно, запідозрити названі переклади в буквальній точності важко. Однак вони більше відповідали українському контексту й самому духу Гоголевої повісті. В такому сенсі, звичайно, має рацію уже згадуваний П.Михед, коли говорить про високий моральний капітал, добутий М.Гоголем у "Тарасі Бульбі" з минулого України, який став потужним ферментом у формуванні української національної свідомості [12, с. 15], що, зокрема, й засвідчують процитовані уривки з зазначених перекладів.

Дещо формально відповідніше, однак за сенсом наближено (чи й ідентично) до попередніх варіантів подає переклад цієї частини тексту В.Щурат: "Постривайте ж, прийде пора, буде час, побачите ви, що се таке православна руська віра! Вже й тепер зачувають далекі і близькі народи: повстане з руської землі свій володар, і не буде в світі сили, що не покорила би єму" [13, с. 203]. Зрозуміло, що в цьому контексті "руська віра" й "з руської землі свій володар" (а не дражливе – цар) та ще з-під пера галичанина аж ніяк не сприймалися в значенні "російський", а природно синонімізувалися до давньої назви України – Русь. Властиво таку інтерпретацію підтверджує й сам В.Щурат, який, окрім підготовки перекладу повісті, подав ще й супровідну статтю до неї. Серед іншого він як автор післямови до перекладу симптоматично занотовує: "Тарас Бульба" – се своїми ідеалами наскрізь український літературний твір, що не лише виріс на ґрунті народної української літератури, але й сам став ґрунтом для зросту многих, будь то на чужому, будь то таки по українськи написаних, а все народних українських творів" [14, с. IV]. Понад те, роздумуючи над проблемою кореляції історичності й художньої вигадки в тексті Гоголя, В.Щурат досить несподівано зараховує цю повість до агітаційних, бо, на його думку, "...для агітації не потребують пригадки вірних історичних фактів, лиш хіба – історичних народних інстинктів. Такі історично-народні інстинкти, що можуть бути й джерелом героїзму, будить в читача "Тарас Бульба" [15, с. XVIII]. У цій тезі вчувається певне відлуння полеміки Щурата з Паньком Кулішем, який свого часу критикував Гоголя за недостатнє опертя на історичні джерела, а натомість надання концептуальної переваги фольклорним переказам та суб'єктивним враженням. Однак попри власне позірну лінійність визначення Гоголевої повісті як агітаційної, все ж істотно В.Щурат (втім, як у відповідному сенсі й Куліш) мав рацію: бо ж таки справді "Тарас Бульба" був написаний Гоголем – українцем з козацьким родоводом, сказати б, насамперед "мовою серця". І саме в цьому, на наш погляд, причина такого потужного, як пише В.Щурат,

"агітаційного" (бо, насамперед, емоційного) резонування повісті з українською душею, як, власне, й широкого інтересу до цього тексту, м'яко кажучи, дуже не випадкових перекладачів.

Так, уже згадуваний нами М.Уманець, зрозуміло, в повній згоді з культурницькою Громадівською практикою "малих справ" і "муравлиної праці", що стратегічно мала вибудовувати самоідентичну Україну, перекладає й видає у, здавалося, цілком безнадійно зрусифікованій Одесі свій варіант перекладу цієї повісті М.Гоголя. До речі, фінал твору в його інтерпретації дуже наближений до варіанту В.Щурата, що з'явився в Галичині кількома роками раніше: "Тривайте, прийде час, дознається ви, що таке православна віра наша. Вже й тепер чують далекі і близькі народи: підніметься з Руської землі свій цар і не буде на цілім світі такої сили, щоб не поклонилась йому" [16, с. 145]. Можливо, для росіян Одеси (якщо знайшлися такі, що читали "Тараса Бульбу" українською мовою) "Руської землі... цар" і звучало патріотично щодо Росії, однак ті ж одесити-українці (та й не тільки вони), як і галичани, прекрасно розуміли, що йдеться саме про майбутнє України.

Відповідно, щодо впливу цього тексту М.Гоголя на формування української національної свідомості, то він безперечний, що, зокрема, засвідчує і сама кількість та сутнісний характер перекладів "Тараса Бульби", а також їх аналітичний і читацький резонанс протягом 10–20-х років ХХ ст. Так, Сергій Єфремов, певно, один із найавторитетніших літераторів і діячів-традиціоналістів, попри те, що все життя інкримінував Гоголеві заблуканість між двома душами, зізнавався: "...після книжки Гоголя ["Вечори на хуторі біля Диканьки" – П.Д.] вперше я почув себе сином рідної землі, що з "Тараса Бульби" запала мені в душу перша іскра національної свідомості..." [17, с. 141].

Власне, широкий інтерпретаційний спектр творчості М.Гоголя в національній культурі, який згодом Юрій Шерех дотепно схарактеризував у такий спосіб: "... одні витягали його [Гоголя – П.Д.] за фалди фрака з української літератури і вкидали в обійми росіян, а другі всіма силами розпиналися, що він таки, ей же Богу, українець вихованням, побутом, типажем..." [18, с. 177], враховуючи суперечності текстів і долі письменника, не має дивувати. Адже, як писав принагідно вже в 20-і роки ХХ ст. Андрій Ніковський: "Гоголь, будши людиною тяжко плутаною, сумбурною, [...], хапаною, рвучкою, може заводити в сильну замотанину всякого критика й історика, як творець і як людина" [19, с. ХVІІ].

До речі, саме А.Ніковському належить провідна роль у популяризації повісті "Тарас Бульба" на часовому помезж'ї, коли українське культурне

відродження 20-х років почало стрімко зазнавати тих процесів, за які його пізніше з легкої руки Юрія Лавріненка було найменовано розстріляним. Втім, варто наголосити, що робота А.Ніковського була лише частинкою масштабного задуму щодо тодішньої українізації М.Гоголя. Адже, як уже згадувалося, видавництво "Книгоспілка" протягом 1929–1932 років підготувало й розпочало здійснювати видання п'яти томів творів письменника в перекладах українською мовою за загальною редакцією І.Лакизи й П.Филиповича. Про рівень цього видання можна судити з автури наукових статей, які мали супроводити переклади М.Гоголя. Її склали такі блискучі й просто відомі критики та літературознавці, як П.Филипович, А.Ніковський, В.Петров, С.Родзевич, Є.Перлін. Не менш авторитетними й поважними виявилися й перекладачі – ті ж П.Филипович та А.Ніковський, а ще М.Рильський, М.Зеров, Є.Плужник, Д.Ревуцький, А.Харченко, С.Титаренко, С.Вільховий. Цілком можливо, що їхнє коло було ширшим. Однак про це можемо висловлювати лише гіпотетичні здогади, оскільки, як уже зазначалося, третій і п'ятий томи цього видання залишаються поки що невіднайденими.

Що ж до повісті "Тарас Бульба", то вона в перекладі А.Ніковського була опублікована в другому томі названого видання у 1930 році. На цей раз "Книгоспілка" скористалася давнім псевдо перекладача – А.Василько. Причина звернення видавництва до псевдоніма, яким А.Ніковський після повернення з еміграції 1924 року зі зрозумілих мотивів практично не користувався, досить прозора й сумна: на час видання цього тому А.Ніковський уже був арештований і засуджений на першому масовому публічному процесі – Спілки визволення України спочатку до розстрілу, який небавом замінили 10 роками ув'язнення та 5 – поразки в правах. Опосередковано цю версію підтверджує й та обставина, що в першому томі, який побачив світ 1929 року, певно, ще до арештів у справі СБУ, був опублікований переклад А.Ніковським "Загубленої грамоти", двох "Передмов" М.Гоголя та приміток до всієї книги під його власним прізвищем. У другому томі у вихідних даних це вже було зробити неможливо. Ідея псевдоніма була, безперечно, сміливою й пояснювалася не лише недостатньою обережністю "Книгоспілки", а й рівнем справді блискучого перекладу А.Ніковського, якого пізніше Г.Кочур захищував до найвідоміших представників прозового перекладацтва [20, с. 128]. Очевидно, та ж сама мотивація спонукала "Книгоспілку" 1930 року у серії "Бібліотека для всіх" опублікувати переклад А.Ніковським повісті "Тарас Бульба" ще й окремих виданням і знову під псевдонімом "А.Василько". Власне, це була

остання публікація А.Ніковського, який перебував уже в дорозі без вороття перед п'ятдесятирічною забороною й вимушеним забуттям.

Симптоматично, що й А.Ніковський, попри зростаючий ідеологічний більшовицький, а істотно – імперський прес в Україні, який дуже швидко змінився терором, перекладає обраний нами для порівняння уривок тексту Гоголевої повісті сутнісно дуже наближено до своїх попередників: "Думаєте, що єсть щось у світі, чого б забоявся козак? Чекайте ж, прийде час, буде година – зазнаєте, що то православна віра наша! Вже й тепер чують далекі й близькі народи: встане в руській землі свій цар, і не буде сили в світі, що не скорилась би йому!.. Та хіба знайдуться на світі такі огні, муки й така сила, щоб силу нашу подужала!" [21, с. 155]. Як бачимо, у його варіанті перекладу також немає жодних проросійських акцентів, які з волі обставин з'явилися свого часу в другій редакції повісті М.Гоголя.

Маємо зазначити, що цей переклад А.Ніковського супроводжувала ще й наукова стаття С.Родзевича "Тарас Бульба" як історична повість", яка, незважаючи на залучення розлогого (переважно російського) аналітичного контексту, зрозуміло, не могла не відрізнятися ідеологічним спрямуванням від інтерпретації В.Щурата, здійсненої в умовах політично незаангажованих обставин. Так, зокрема, С.Родзевич змушений писати, повторюючи за С.Шевирьовим тезу, що "...лише в другій редакції "Тараса Бульби" пощастило письменникові реалізувати свою історично поетичну програму, тоді як перша редакція... "отзывается скоростью эскиза" [22, с. XXIII]. До того ж на відміну від самого духу перекладу А.Ніковського, в якому історичні реалії свободи козацького лицарського товариства сприймалися як могутній націотворчий чинник в обставинах уже іншої, модерної доби, автор вступної статті до "Тараса Бульби", гадаємо, вимушено наголошує на архаїці та незворотності тих настроїв і подій. Зрозуміло, що така інтерпретація значною мірою пригашувала іманентну активність національних потенцій, що були – свідомо чи ні – могутньо закладені М.Гоголем у повість. Однак свого часу переважно діячами-традиціоналістами вона була дієво використана як націотворчий текст і мала істотний вплив на формування національної свідомості українців упродовж першої третини ХХ ст. Як, власне, судячи з дуже жвавого інтересу до давно очікуваної події – екранізації "Тараса Бульби", яка, на жаль, виявилася надто неадекватною, й нині.

Відтак, підсумовуючи виклад обраної для розгляду проблеми, належить резюмувати:

– повість М.Гоголя "Тарас Бульба" мала широкий резонанс в українському суспільстві першої третини ХХ ст. та дієво впливала на формування національної свідомості;

– націотворчі інтенції цього тексту особливо виразно постали в його українських перекладах В.Щурата, М.Уманця, М.Садовського, В.Супранівського, А.Ніковського, в яких мали місце елементи певної корекції другої авторської редакції повісті відповідно до її першого варіанту, а також українського контексту й національного духу повісті М.Гоголя;

– ідея реукраїнізації "Тараса Бульби" протягом 10–20-х років ХХ ст. була активно використана діячами переважно традиціоналістського спрямування як один із тактичних кроків для реалізації стратегії самоідентичної України.

Таким чином, М.Гоголь протягом першої третини ХХ ст., як, власне, й усієї історії буття його текстів, виступає не лише одним із індикаторів зміни національної свідомості [23, с. 9], а й зарадним її формувачем.

Література

1. Поліщук Я. Палімпсест Гоголя // Слово і час. – №10. – С. 3–19.
2. Ніковський А. Проспер Меріме – літературний містифікатор // Меріме П. Коломба. – К., 1927. – С. III–XVII.
3. Михед П. Микола Гоголь – апостол живих душ // Гоголь Микола. Зібрання творів: У 7 т. – К., 2008. – Т. 1. – С. 9–30.
4. Поліщук Я. Література як геокультурний проект. – К.: Академвидав, 2008. – 299 + [3] с.
5. Там само.
6. Юркевич П. Вибране. – К.: Абрис, 1993. – 397 с.
7. Шерех Ю. Пороги і запоріжжя: Література. Мистецтво. Ідеології: У 3 т. – Т. 1. – К.: Фоліо, 1998. – 607 с.
8. Гоголь Н. Избранные сочинения: В 2 т. – Т. 1. – М.: Художественная литература, 1984. – 575 с.
9. Гоголь М. Тарас Бульба: Історична повість / Пер. В.Супранівського. – Коломия: ОКА (О.Кузьма), 1924. – 198 с.
10. Маланюк Є. Книга спостережень. – Торонто: Гомін України, 1962. – 525 + [4] с.
11. Гоголь М. Тарас Бульба: Повість / Пер. М.Садовського. – К.: Час, 1918. – 174 с.
12. Михед П. Микола Гоголь – апостол живих душ // Гоголь Микола. Зібрання творів: У 7 т. – К., 2008. – Т. 1. – С. 9–30.
13. Гоголь М. Тарас Бульба / Пер. і післямова В.Щурата. – Л.: Накладом М.Яцкова і С-ки. – 204, XVII с.
14. Щурат В. Українські повісті М.Гоголя / Пер. В.Щурата. – Л. – С. I–XVII.
15. Там само.